

**სამცხე-ჯავახეთში მოქმედი დაშნაკური პარტიის
როლი ქრისტიან და მაჰმადიან ქართველთა შორის
დაპირისპირების საქმეში 1917 – 1921 წლებში**

ისტორიული ბედუკუდმართობის წყალობით 1917-1921 წლებში სამცხე-ჯავახეთი დასახლებული იყო ეთნიკურად და რელიგიურად ჭრელი მოსახლეობით. ქართველების გარდა აქ ცხოვრობდნენ სხვადასხვა დროს ჩამოსახლებული ქურთები, თარაქამები, ბერძნები, რუსი სექტანტები, ებრაელები და სომხები. დემოგრაფიული წონასწორობა საგრძნობლად დაარღვია XIX საუკუნის 30-იან წლებში მთავარმართებელ პასკევიჩისა და ბებუთოვის ინიციატივით არზრუმიდან, ბაიაზეთიდან ჩამოსახლებულმა სომხობამ. საყურადღებოა, რომ ყველა ეს ეთნიკური ჯგუფი ცდილობდა ამ კუთხეში არა მარტო თვითდამკვიდრებასა და გაძლიერებას, არამედ სხვადასხვა გზებით უპირატესობის მოპოვებასაც.

1917-21 წლებში სამცხე-ჯავახეთში დაძაბული ცხოვრების გამო არაერთი მტკივნეული პრობლემა ინასკვებოდა. ეს პრობლემები მხოლოდ საომარი მოქმედების შედეგად შექმნილი ეკონომიკური სიძნეელებიდან არ გამომდინარეობდნენ, არსებობდა სხვა სახის პრობლემებიც. შინაგანად დაძაბულ ურთიერთობებში იკვეთებოდა ამ კუთხის რელიგიურად და ეთნიკურად ჭრელი მოსახლეობის პოზიცია. ძირითადი პრობლემა იყო, ერთი მხრივ, აბორიგენტთა (მესხთა) და, მეორე მხრივ, XIX საუკუნეში შემოსიზნულ „უცხოელთა“ თანაცხოვრების მოუგვარებელი სოციალურ-პოლიტიკური საკითხები. ცალკეულ ეთნიკურ-რელიგიური ჯგუფების მიხედვით ეს პრობლემები სხვადასხვანაირად აღიქმებოდა და განსხვავებულ მიმართულებას იძენდა. კერძოდ: როდესაც 1914-1917 წლებში ფრონტზე კავკასიის არმიის წარმატებები ხორციელდებოდა, გამარჯვების შემთხვევაში მესხეთის ქრისტიანები და შემოსიზნული სომხები ერთნაირი სიხარულით ელოდნენ დაკარგული მიწა-წყლის შემოერთებას. ფაქტობრივად, მათი შეხედულებები ომის მოსალოდნელი შედეგებისადმი დამოკიდებულების საკითხში ერთმანეთს ემთხვეოდა. ქართველებისათვის ეს ნიშნავდა ისტორიული სამხრეთ პროვინციების დაბრუნებას და

ქართველური მოდემის ლაზ-ჭანთა მიწა-წყლის შემოერთებას. ასევე სასიხარულო უნდა ყოფილიყო ქართველი ხალხისთვის სომხური მიწა-წყლის (არზრუმ-ერზინჯანის) შემოერთებაზე ფიქრი, რადგან ისინი ვარაუდობდნენ, რომ XIX ს-ის 30-იან წლებში სამცხე-ჯავახეთში მის დაუკითხავად შემოსახლება ული სომეხი მოსახლეობა, ძველი სომხური მიწა-წყლის განთავისუფლების შემდეგ, მამა-პაპის სამკვიდრებელს დაუბრუნდებოდა და ერზრუმში გადასახლდებოდა, ხოლო სამცხე-ჯავახეთის გამოთავისუფლებულ მიწა-წყალზე იქედან აყრილი და თურქეთში გადასახლებული მაჰმადიანი ქართველობა დაუბრუნდებოდა თავის მშობლიურ სამშობლოს. ასე რომ, მესხეთში ქართველ-ქრისტიანთა და სომეხთა ურთიერთობაში მაშინ სხვა პრობლემა არ არსებობდა, მაგრამ გამოჩნდნენ თუ არა მესხეთში დაშნაკური პარტიის წარმომადგენლები, სულ მალე ურთიერთობა ქართველებსა და სომეხებს შორის დაიძაბა. დაშნაკური პარტიის დასაყრდენს სამცხე-ჯავახეთში მცხოვრები სომეხები წარმოადგენდნენ. აშკარაა, რომ თებერვლის რევოლუციის შემდეგ სამცხე-ჯავახეთში მოქმედმა პოლიტიკურმა პარტიებმა კიდევ უფრო დაქსაქსა და დააპირისპირა ერთმანეთთან ადგილობრივი მოსახლეობა და ეს კუთხე სამოქალაქო ომის ქარცეცხლში გაახვია. საქართველოს მეზობელი სომეხეთი სარგებლობდა არსებული მდგომარეობით და ხან აშკარად, ხან ფარულად ცდილობდა გამოეყენებინათ არსებული ვითარება და წაერთმია საქართველოსთვის ეს ძირძველი კუთხე. ამის მიღწევას კი სხვადასხვა გზებით, არაქართველი მოსახლეობის დარაზმვითა და ანტიქართული პროპაგანდით, ცდილობდა.

მას შემდეგ, რაც რუსეთში გაიმარჯვა 1917 წლის თებერვლის რევოლუციამ, დაემხო მეფის ხელისუფლება, დაიწყო რუსეთის იმპერიის ნგრევა და ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა იმპერიაში მცხოვრები ერების ეროვნული თავისუფლებისათვის. რუსეთის ცარიზმის დამხობას სიხარულით შეხვდა სამცხე-ჯავახეთის მოსახლეობაც. მათ იმედი გაუჩნდათ, რომ შეძლებდნენ ახალი ცხოვრების ფუნდამენტის უმოკლეს დროში აშენებას, მაგრამ მათი მოლოდინი არ გამართლდა. ერთი მეთვალყურის მოწმობით, ამ დროს მესხეთი და განსაკუთრებით მისი მთავარი ქალაქი, ახალციხე, სავსე იყო „არაერთგვაროვანი და არაერთხარისხოვანი“ ხალხით, აქ ტრიალებდნენ ერთიმეორის მოწინააღმდეგე ეროვნულ-რელიგიური ჯგუ-

ფები და პარტიები. სამაზრო მმართველობაში უპირატესად თურქოფილური ელემენტები იყვნენ თავმოყრილი, საქალაქო მმართველობაში კი სომეხი ნაციონალისტები (სჯმ., ხფ111,10). 1917 წელს ახალციხის მხოლოდ ძველ ნაწილში, „რაბათში“ ცხოვრობდნენ ქართველები და ებრაელები, ხოლო ქალაქის ახალ ნაწილი თითქმის მთლიანად სომეხებმა აითვისეს. ასევე ქალაქის თვითმართველობასა და პოლიციაში წამყვანი თანამდებობები მათ მოიპოვეს, სამაზრო ადმინისტრაცია კი ძირითადად არამკვიდრი მაჰმადიანების – აზერბაიჯანელების, ინგუშების და ლეკების ხელში მოექცა. ხელისუფლების ძველი სტრუქტურების დარღვევის შემდეგ ამიერკავკასიის განსაკუთრებულმა კომიტეტმა („ოზაკომმა“) სამცხე-ჯავახეთში თითქოს მოახდინა ახალი ხელისუფლების ორგანიზაცია: ახალციხის მაზრის კომისრად დანიშნა ამავე მაზრის ყოფილი უფროსი, ეროვნებით ინგუში, როსტომ გუდიევი; ქ. ახალციხის ქალაქისთავად კი – ეროვნებით სომეხი ზორი ზორიანი. „სამაზრო მმართველობის უფროსი, ადრე „ველური დივიზიის“ ოფიცრად ნამსახური გუდიევი, წარმოშობით ინგუში, თავაწყვეტილი პანთურქისტი და ფანატიკოსი მაჰმადიანი იყო, ქალაქის თავი ზორი ზორიანი კი გამოუსწორებელი დაშნაკი. მაშინ სწორედ მუსლიმან მოსახლეობაში ეს ორი პიროვნება ქმნიდა ქალაქში დაბაბულ განწყობილებას“ (მაღლაკელიძე, 1938,342).

ახალქალაქის სამაზრო და საქალაქო მმართველობაშიც სომეხი ნაციონალისტები ლიდერობდნენ. ამკარაა, სამცხე-ჯავახეთის ძირძველი მოსახლეობა ორივე მაზრაში ხელისუფლებაში მონაწილეობისგან ფაქტობრივად იზოლირებული იყვნენ. ყოველივე ამას, როგორც აღვნიშნეთ, ზედ დაერთო ამიერკავკასიის განსაკუთრებული კომიტეტის მიერ განხორციელებული არასწორი რეორგანიზაცია სამცხე-ჯავახეთში ადგილობრივი ხელისუფლების ორგანოებისა, რომლის სათავეშიც მოვიდნენ ოსმალეთის ყოფილი აგენტები, პანისლამიზმის იდეების მქადაგებლები: ო. გუდიევი, მ. მუსაკიევი, ა. კადიმბერკოვი, ო. ფაიკი, ა. პეპონოვი, ზ. ავალოვი, ე.ევენდიევი, სერვერბეგ ათაბაგი და სომეხ დაშნაკთა პარტიის წარმომადგენლები: ზორიანი, თეიმურაზოვი, აივაზიანი, გეგორქიანი, მანდარიაცი, ზარაფიანი და სხვები.

სამცხე-ჯავახეთში სამაზრო და საქალაქო მმართველობაში მოკალათებულ სომეხებს 1917 წლიდან დიდ მხარდაჭერას უცხადებდა სამცხე-ჯავახეთში მოქმედი დაშნაკური პარტია, რო-

მელსაც საქართველოში უკვე ჰქონდა საკუთარი პრესა – „ჰარაჩი“, „ორიზონი“, „აშხატაფორი“, „კავკასკოე სლოვო“ და „კპერიოდი“. ქ. ახალციხეში კი ადგილობრივი დაშნაკების ინიციატივით გამოდიოდა გაზეთი „შარჟუმი“. გარდა ამისა, ისინი ხშირად ბოლშევიკურ გაზეთებსაც იყენებდნენ ქართველების წინააღმდეგ მიმართულ ცილისმწამებლური წერილების განსათავსებლად.

თებერვლის რევოლუციის შემდეგ ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრაში საქართველოს წამყვანი პოლიტიკური პარტიები ენერგიულად ცდილობდნენ თავიანთი ზეგავლენის გავრცელებას, ამისთვის იყენებდნენ პროპაგანდა-აგიტაციის მიღებულ ფორმებს: შეკრებებს, დისკუსიებს. ამ მხარეში ავტორიტეტით სარგებლობდნენ როგორც პროქართული, ისე პროსომხური და პროთურქული ორიენტაციის პოლიტიკური პარტიები. მათ შორის ურთიერთობა ყოველთვის არ იყო კორექტული. განსაკუთრებით დაძაბული იყო ურთიერთობა სოციალ-დემოკრატებსა და სოციალ-ფედერალისტებს შორის. ამით სარგებლობდნენ სომხური ორიენტაციის პარტიები, განსაკუთრებით დაშნაკები და მნიშვნელოვან წარმატებებს აღწევდნენ არჩევნებზე. ამ ამბების თვითმხილველი ე. სიმონიანი აღწერს: ამ პატარა ქალაქში, ახალციხეში, ხშირად ერთმანეთისაგან დაშორებით იმართებოდა რამდენიმე ტრიბუნა და ეწყობოდა მიტინგები, რომლებზეც ერთდროულად გაისმოდა სხვადასხვა ენაზე წარმოთქმული ერთმანეთის საწინააღმდეგო, განსხვავებული პოზიციის გამომხატველი სიტყვები. კრებებს მართავდნენ სოციალ-დემოკრატების, ესერების, სოციალ-ფედერალისტების, რუსი კადეტების, სომეხი „დაშნაკების“ და „გნჩაკის“ პარტიის წარმომადგენლები (სიმონიანი, 168).

თებერვლის რევოლუციის შემდეგ ქალაქის თავდაცვის მიზნით, 1917 წელს ქ. ახალციხეში გენერალმა შალვა მადლაკელიძემ შექმნა ქართული საჯარისო შენაერთი და მას „არტაანის რაზმი“ უწოდა, ადგილობრივი სომხების ერთ ნაწილს ეს არ მოეწონა და აშკარა პროვოკაციები მოაწყო. „საქმე იქამდე მივიდა, რომ კაპიტან აივაზიანის შთაგონებით და ხელმძღვანელობით, მე მესროლეს თვით ქალაქ ახალციხის შუაგულში, ოღონდ ერთი თავდამსხმელი ჩემმა მცველმა იქვე მოკლა. ეს თავდასხმა მოხდა სომხთა მხრიდან“, – წერდა გენ. შალვა მადლაკელიძე (მადლაკელიძე, 1938; 341). ნათელია, დაშნაკურ პარტიას არ აწყობდა ქართული რევოლუციური ჯარის ახალ-

ციხეში არსებობა, რადგან ეს ხელს შეუშლიდა მათი მიზნების განხორციელებას – უპირველესად ამ კუთხის მიტაცებას. ასევე ამ პარტიის მიზანს წარმოადგენდა სამცხე-ჯავახეთში მცხოვრები ქრისტიანი და მაჰმადიანი ქართველების დაპირისპირება, რაც მათ წისქვილზე ასხამდა წყალს. ყოველივე ამას კი სომხური დაშნაკური პარტიის წარმომადგენლები გეგმავენდნენ მაშინ, როცა მათთვის ცნობილი იყო ადგილობრივ მაჰმადიანთა მიერ შედგენილი სამოქმედო პროგრამა, რომელიც მესხეთის თურქეთისათვის მიერთებას გულისხმობდა. დაშნაკური პარტიის იდეოლოგიის მიუხედავად, ადგილობრივმა სომხებმა არ დაივიწყეს გენ. შ. მაღლაკელიძის ერთგულება, როდესაც მან არ დაუთმო აჯანყებულ მუსლიმებს ახალციხეში სომეხთა ამოხორცვა და იგი სიკვდილს გადაარჩინეს. ეს მაშინ მოხდა, როდესაც, 1917 წელს, აბასთუმანში გამართულ მაჰმადიანთა ყრილობას ესწრებოდა მხარის ახლადდანიშნული გენერალ-გუბერნატორი შ. მაღლაკელიძე, რომელმაც თავის გამოსვლაში ყრილობის გადაწყვეტილება, მესხეთის საქართველოდან გამოყოფის შესახებ, სრულიად დაგმო და პროტესტი განუცხადა მას. აღელვებულმა ბრბომ მაღლაკელიძე ტრიბუნიდან ჩამოაგდო. საღამოს კი, როცა ის სამ თანმხლებ პირთან ერთად ახალციხისკენ მოდიოდა, ყაზალები გზაში დაუხვდნენ, სროლა აუტყვეს და ერთი თანმხლები მოუკლეს, იგი სომეხი ეროვნების ჯარისკაცებმა იხსნეს, გენერალ-გუბერნატორმა თავს გაქცევიო უშველა (მაღლაკელიძე, 1938:346).

დაძაბული ვითარება სუფევდა 1918 წელს ქართველთა და ადგილობრივ სომხურ მოსახლეობას შორის. საქმე ისაა, რომ სომეხმა ნაციონალისტებმა დაშნაკური პარტიის წარმომადგენლებმა მოახერხეს ადგილობრივ სომხურ მოსახლეობაში იდეების ქადაგება და ისინი ქართველების მიმართ მტრულად განაწყვეს. ქ. ახალციხის თვითმართველობაში 1917 წლიდან დიდ როლს ასრულებდა ე.წ. „სომხის შტაბი“, რომელიც ძირითადად სომეხი დაშნაკებისგან კომპლექტდებოდა. 1918 წელს ახალი გენერალ-გუბერნატორის ბალო მაყაშვილის ბრძანებით შეიქმნა „ქ. ახალციხის თავდაცვის შტაბი“ და იგი შესაბამისად ითვალისწინებდა „სომხის შტაბის“ გაუქმებას, რადგან მათ მეთაურობდნენ მძარცველები და ავაზაკები, რომლებიც მხოლოდ მოსახლეობის ძარცვა-გლეჯასა და მაჰმადიანთა სოფლების გადაწვა-აწიოკებას აწარმოებდნენ (სჯმ., ხფ111,7). სინამდვილეში არანაირი „სომხის შტაბის“ გაუქმება არ მომხ-

დარა. მოხდა მხოლოდ სახელწოდების შეცვლა, რადგან, როგორც აღმოჩნდა, „ახალციხის თავდაცვის შტაბში“ კვლავ დაშნაკური პარტიის წარმომადგენლებმა მოიყარეს თავი. ახალციხელი ქართველები უკმაყოფილო იყვნენ „თავდაცვის შტაბის“ ასეთი დაკომპლექტებით და მოითხოვდნენ სამსახურიდან დაეთხოვათ ყველა სომეხი ეროვნების ხელმძღვანელი პირი, სანამ არ გაირკვეოდა, იყვნენ თუ არა ისინი კავშირში დაშნაკურ პარტიასთან (სცსსა,ფ 1863,207).

ძველი ჩინოფნიკების ხელში მოექცა ახალქალაქიც. აქ სამაზრო აღმასკომის თავჯდომარედ გავიდა ვინმე მანდალოვი (მანდადიანცი), რომელიც 1917 წლის თებერვლის რევოლუციამდე ამავე მაზრის სამმართველოს მდივანი იყო. მისი ხელმძღვანელობით ახალქალაქის სამაზრო აღმასკომი შოვინისტებით გაივსო (სცსსა,13). ასევე ახალქალაქში დაშნაკთა პარტიის თავმჯდომარემ შავამ დემურ-ჩოვლიანმა 1918 წლის ბოლოს დააარსა „ახალქალაქის სამხედრო საბჭო“, რომელიც თავისთავად დაკომპლექტდა სომეხი ნაციონალისტებით. უფრო მეტიც, ამ ხელმძღვანელმა ხელში ჩაიგდო ტელეგრაფი და ქართველ მოხელეებს აუკრძალა სამ ნაბიჯზე ახლოს აპარატთან მიახლოება (გაზ. „სახალხო საქმე“, 1919). ყოველივე ეს ჯავახეთში დაშნაკური პარტიის წარმომადგენელთა უპირატესობაზე მეტყველებდა. დაშნაკური პარტიის მუშაობის შედეგი იყო რომ ვერ მოხერხდა 1917 წლის აჯანყების შემდეგ ქრისტიან და მაჰმადიან ქართველთა შერიგება. 1918 წლის 28 თებერვალს აბასთუმანში ქართველ მაჰმადიანთა საგანგებო კრება გაიმართა, რომლის მიზანს წარმოადგენდა ქრისტიან და მაჰმადიან ქართველთა დაპირისპირების პრობლემის მოგვარება (გაზ. „სახალხო საქმე“, 1919). თუმცა მათმა მცდელობამ, ისევე როგორც ქრისტიან ქართველთა მიერ ჩატარებულმა კრებებმა, უშედეგოდ ჩაიარა, ვერ მოხერხდა ქრისტიან და მაჰმადიან ქართველთა დაახლოება, რასაც აშკარად ხელს უშლიდა დაშნაკური პარტიის წარმომადგენელთა მიერ წაქეზებული ადგილობრივი სომხების მიერ მოწყობილი პროვოკაციები. მაგ., 1918 წლის 15 თებერვალს ქალაქში გავრცელდა ხმა სოფ. ღრეღზე მუსლიმთა თავდასხმის შესახებ. ეს ამბავი დაშნაკური პარტიის წაქეზებით ახალციხის სომხებმა გაავრცელეს. ახალციხეში განლაგებული ქართული ჯარი დასახმარებლად დაიძრა ღრეღისკენ, როცა გაირკვა, რომ ადგილობრივ სომხებს სპეციალურად, ქართველ მაჰმადიანებსა და ქრისტიანებს შორის

შუღლის ჩამოსაგდებად გაეგრძელებინათ სოფელზე თავდასხმის ამბავი, რომელთა მიზანს წარმოადგენდა, ქართული ჯარის ქალაქიდან გასვლის შემთხვევაში, არსენალის გაძარცვა. სოფ. ღრელზე თავდასხმის ამბავი აწყურში მაჰმადიან ქართველებსაც შეეცყოთ, საიდანაც ცხენოსანთა შეიარაღებული მაჰმადიანთა რაზმი გამოეგზავნათ თავდასხმის აღსაკვეთად. თუმცა, ისინიც მოტყუებულნი დარჩნენ (გაზ., „საქართველო“, 1918). ნათელია, რომ ორივე მხარე, მაჰმადიანები და ქრისტიანები, ცდილობდნენ არ აჰყოლოდნენ სომეხთა პროვოკაციებს და არ დაეშვათ ქართველების ხოცვა-ჟლეტა.

ასევე ხშირი იყო შემთხვევები, როდესაც ახალციხელი სომხები ქალაქში განლაგებულ ქართველ ჯარისკაცებს მოუწოდებდნენ მაჰმადიან ქართულ სოფლებზე თავდასხმისაკენ, სანაცვლოდ კი ქალაქის დაცვას თვითონ კისრულობდნენ. 1918 წლის იანვარში აწყურში მაჰმადიანებმა შეტაკების დროს მოკლეს აღმასრულებელი კომიტეტის თავმჯდომარე, ოფიცერი ძიძიგური და მისი მხლებლები, რომლებიც ახალციხეში თბილისიდან გამოაგზავნეს. სომხები ჯარისკაცებს მოუწოდებდნენ: „თქვენ წადით და თავს დაესხით აწყურის მაჰმადიანებს, ახალციხეს ჩვენ დავიცავთ“, აღელვებული ჯარისკაცების დამშვიდება ძლივს მოუხერხებია მათ ხელმძღვანელობას (გაზ., „საქართველო“, 1918). 1918 წლის მარტში აწყურში, მაჰმადიანები ბორჯომიდან მომავალ იარაღით დატვირთულ ავტომანქანას თავს დაესხნენ და რვა სომეხი ჯარისკაცი მოკლეს, რომლებსაც იარაღი მოჰქონდათ. დიდად აღელვა თურმე ამ ინციდენტმა ახალციხელი სომხები და მეორე დღესვე შეიარაღებულები აწყურზე თავდასასხმელად გაემართნენ, რომლებსაც გზა გადაუღობეს კლდის, წნისის და სხვა სოფლების შეიარაღებულმა მაჰმადიანმა ქართველებმა. შეტაკების დროს ერთი სომეხი ჯარისკაცი დაიღუპა, რის გამოც სომხებმა მთელი ქალაქი ფეხზე დააყენეს. ისინი შეიარაღებული ბრძოლისთვის ემზადებოდნენ და, რაც მთავარია, ამ ბრძოლაში ქართველებსაც იწვევდნენ. ქრისტიანი ქართველები არ გაჰყვნენ სომხებს ბრძოლაში, რადგან მათ არ სურდათ ებრძოლათ ქართველ მაჰმადიანთა წინააღმდეგ. სამაგიეროდ, სომხებმა ახალციხის მაზრაში 150-ზე მეტი მაჰმადიანი დააპატიმრეს. სომეხთა გამოსვლას მაზრაში ფართო გამოხმაურება მოჰყვა და მთელი შეიარაღებული მაჰმადიანობა ფეხზე დააყენა, მეორე დღესვე დაიწყო ქრისტიანთა სოფლებზე მათი თავდასხმა. მაჰმადიანე-

ბი თავს ესხმოდნენ არა მარტო სომხურ, არამედ ბერძნულ და ქართულ სოფლებსაც კი – ანდრიაწმინდას, უდეს, არალს (გაზ. „საქართველო“, 1918). ამის შემდეგ ქრისტიანი ქართველები იძულებულები გახდნენ, გამოსულიყვნენ მაჰმადიანთა წინააღმდეგ და იარაღით ხელში დაეცათ თავიანთი ოჯახები მათი თავდასხმებისაგან.

როგორც ვნახეთ, სამცხე-ჯავახეთში მოქმედმა დაშნაკური პარტიის წარმომადგენლებმა მიაღწიეს მიზანს, რისთვისაც დიდი ხნის მანძილზე იბრძოდნენ და შეძლეს არა მარტო ქრისტიან და მაჰმადიან ქართველთა შორის შუღლის ჩამოგდება, არამედ ჩაითრიეს ისინი მათ მიერ ატეხილ ბრძოლაში და ეს კუთხე სამოქალაქო ომის ქარცეცხლში გაახვიეს.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები:

სცსსა., – საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი №1863, საქმე №217

სცსსა., – საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი №2080, საქმე №459

სჯმ.,ხვ – სამცხე-ჯავახეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, ფონდი №111

სჯმ.,ხვ – სამცხე-ჯავახეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, ფონდი №1135

სიმონიანი., – ე. სიმონიანის „მოვლენები და სახეები“ ,სამცხე-ჯავახეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, ფონდი №4641

მადლაკელიძე., 1938 – შ. მადლაკელიძე, „ნაწიკვები ახლო წარსულიდან მესხეთის გარშემო“, ჟურნალი „ქართლოსი“, 1938, პარიზი

გაზ. „საქართველო“, 1918., – გაზ. „საქართველო“, 11 თებერვალი, 1918წ. №34

გაზ. „საქართველო“, 1918., – გაზ. „საქართველო“, 25 თებერვალი, 1918წ. №47

გაზ. „საქართველო“, 1918., – გაზ. „საქართველო“, 18 მარტი, 1918წ. №60

გაზ. „სახალხო საქმე“, 1919., – გაზ. „სახალხო საქმე“, 9 იანვარი, 1919წ. №435

Газ. «Кавказское Слово», – Газ. «Кавказское Слово», 16-го юля, 1918 г. № 146.

**THE ROLE OF ACTING DASHNAK PARTY IN SAMTSKHE-
JAVAKHETI IN THE AFFAIRS OF THE OPPOSITION
BETWEEN CHRISTIAN AND MUSLIM GEORGIANS
IN 1917 –1921**

Summary

There were no concrete and serious problems between Georgians and Armenians in Samtskhe-Javakheti till 1917 but as soon as the representatives of Dashnak Party appeared in Meskheta, the relation between Georgians and Armenians became tensed. They were supported by the Armenians living in Samtskhe-Javakheti. Dashnaks could spread chauvinistic ideas among the local Armenians, they were able to make Christian and Muslim Georgians be opponents and draw them into battle.